

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

گرایش: تاریخ تشیع

موضوع

شیوه ی تبلیغ دین در سیره ی رضوی

استاد راهنما

دکترهادی وکیلی

استادمشاور

دکترعلی ناظمیان فرد

نگارش

حسن نظری

بهار ۱۳۹۴

تقدیم بہ

پیشگاہ ملکوتی شمس الشموس آقا علی بن موسی الرضاع) کہ زندگی،

کفتار و رفتارشان نمایانگر اسلام راستین بود...

و تقدیم بہ ہمہ ی مبلغان راستین دین اسلام...

تقدیر و سپاسگزاری

سپاس خدای را که سخوران، در ستودن او بماند و شمارندگان، شمردن نعمت های او ندانند و کوشندگان، حق او را گردن نتوانند.

بی شک جایگاه و مترت معلم عظیم تر از آن است که در مقام قدردانی از زحمات بی شائبه او، با زبان قاصد و قلم ناتوان چیزی بنگاریم.

اما از آن جا که تجلیل از معلم، سپاس از انسانی است که هدف و غایت آفرینش را تا این می کند و سلامت امانت باری را که به دستش سپرده اند،

تضمین؛ بر حسب وظیفه و از باب "من لم یشکر الخلق، لم یشکر الخالق":

از پدر و مادر عزیزم، این دو معلم بزرگوارم، که همواره بر کوتاهی و درستی من، قلم عنقوشیده و کریانه از غفلت بایم گذشته اند و در تمامی عرصه های زندگی

یار و یاور بی چشم داشت برای من بوده اند؛

از استاد ارجمند جناب آقای دکتر و کیلی که در کمال سع صدر، با حسن خلق و فروتنی از بیچ گلی در این عرصه بر من دریغ نمودند و زحمت راهنمایی این

رساله را بر عهده گرفتند؛

از استاد فرزانه و دلوز جناب آقای دکتر ناطمیان فرد که در حالی سمت مشاور این رساله را بر عهده گرفتند که بدون مساعدت ایشان، این پروژه به

نتیجه مطلوب نمی رسید؛

و از تمامی اساتید و کارکنان گروه تاریخ دانشگاه فردوسی و تمامی دوستان عزیزم که مراد توین این رساله کمک نمودند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده

امام رضا(ع)، هشتمین امام شیعیان، در اواسط قرن دوم هجری (۱۴۸ه.ق) دیده به جهان گشودند و در اوایل قرن سوم هجری (۲۰۳ه.ق) به شهادت رسیدند. ایشان بعد از شهادت پدرشان در سال ۱۸۳(ه.ق) امامت و رهبری شیعیان را در دست گرفتند و حدود بیست سال (۲۰۳-۱۸۳ه.ق) این مقام را عهده دار بودند. دوران امامت ایشان به نوعی اوج قدرت حکمرانی بنی عباس بود. در این سال ها به دلیل گشوده شدن سرزمین های گوناگون و آشنایی مسلمین با دیگر ملل، زمینه ی ورود افکار و عقاید آن ها به درون سرزمین های اسلامی فراهم شد. همچنین به دلیل ترجمه ی آثار ملل گوناگون به ویژه آثار فلسفی، موجی از عقل گرایی افراطی در میان مسلمانان به وجود آمد که بعضاً اساس عقاید اسلامی را به چالش می کشید. از سوی دیگر، جریان های فکری-اجتماعی متعددی در دل جامعه ی اسلامی فعالیت داشتند و در بیشتر مواقع با روش و ابزارهای نامشروع، به تبلیغ عقاید خویش می پرداختند. از مهم ترین این جریان ها می توان به «اهل حدیث» و «متصوفه» اشاره کرد. از آنجایی که تبلیغ و تبیین دین یکی از مهم ترین شئون امامت است، بنابر این حضرت رضا(ع) در مدت امامت خویش، با شیوه های گوناگون به تبلیغ و تبیین دین اسلام پرداختند. ایشان بنابر اقتضای مخاطبان، از شیوه های متعددی بهره می بردند و در برابر اهل حدیث از ابزارهای حدیثی، در مواجهه با عقل گرایان از روش عقلی-استدلالی و برای مقابله با رفتارهای ناصحیح متصوفه از شیوه ی الگوی عملی استفاده می نمودند. در کنار این شیوه ها، بیشترین تأکید و توجه ایشان به قرآن و فرامین الهی بود و با رفتارها و گفتارهای خویش اهمیت این کتاب آسمانی را به مسلمانان گوشزد می نمودند. این نوشتار در صدد است با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی، شیوه های تبلیغ دین در سیره امام رضا(ع) را مورد بررسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: امام رضا(ع)، تبلیغ دین، قرآن، حدیث، عقل

۱	مقدمه
۳	بیان مساله
۳	پیشینه ی پژوهش
۴	سوال و فرضیه ی پژوهش
۴	هدف و ضرورت پژوهش
۵	کاربردهای این پژوهش
۵	ساختار پژوهش
۶	شناسایی و نقد منابع
۱۵	فصل اول: کلیات
۱۶	تعریف تبلیغ
۱۷	ابزارهای تبلیغ
۱۸	آشنایی با ماهیت تبلیغ و توجه به جایگاه مخاطب
۲۱	تبلیغ و تبیین دین، مهم ترین شأن امام
۲۲	اوضاع فکری و فرهنگی دوران امام رضا (ع)
۲۵	روش امام رضا (ع) تکمیل کننده ی اقدامات امامان پیشین
۲۶	ولایتعهدی امام (ع) فرصتی بی نظیر برای تبلیغ دین
۲۹	فصل دوم: جایگاه قرآن در سیره ی تبلیغی امام رضا (ع)
۳۰	قرآن و عترت، دو نور واحد
۳۳	اهمیت قرآن در گفتار و رفتار امام

تجلی قرآن در سیره ی نظری امام(ع).....	۳۵
روش تفسیری امام رضا(ع).....	۳۸
تجلی قرآن در سیره ی عملی امام(ع).....	۴۳
پاسخ به سوالات و شبهات با استناد به قرآن.....	۴۷
فصل سوم: استفاده از حدیث و علوم مربوط به آن در جهت تبلیغ دین	۵۱
وضعیت حدیث پیش از امام رضا (ع).....	۵۲
وضعیت حدیث در زمان امام رضا (ع) و موضع ایشان.....	۵۵
Error! Bookmark not defined.	

defined.

چگونگی اعتبار بخشیدن به حدیث.....	۶۰
امام رضا (ع) و بسط علوم مربوط به حدیث.....	۶۵
شیوه‌های نقل و ترویج احادیث امام رضا (ع).....	۶۹
گونه شناسی احادیث امام رضا (ع).....	۷۲
فصل چهارم: کاربرد شیوه ی عقلی-استدلالی در سیره ی تبلیغی امام رضا(ع).....	۷۷
حیطه ی کاربردی این روش.....	۷۹
عقل و جایگاه آن در اسلام.....	۷۹
اهمیت عقل در روایات امام رضا (ع).....	۸۳
تبیین عقلانی اعتقادات اسلامی.....	۸۷
مناظرات امام رضا (ع)، تجلی عقلانیت شیعی.....	۹۱
تبیین عقلانی احکام اسلام.....	۹۶

۹۷.....	بازتاب این روش در جریانات فکری مسلمین.....
۹۸..	فصل پنجم : استفاده از شیوهی «الگوی عملی» در سیره‌ی تبلیغی امام رضا (ع)
۱۰۰	ضرورت و جایگاه تبلیغ عملی دین.....
۱۰۳	تبلیغ عملی عبادت خداوند.....
۱۰۶	رفتار امام با مردم.....
۱۱۱	برآوردن حاجات دیگران.....
۱۱۶	رفتار امام با زیردستان.....
۱۱۹	شیوه‌ی برخورد امام با حکومت.....
۱۲۲	مقابله‌ی امام با رفتارهای ناصحیح متصوفه.....
۱۲۵	بازتاب این شیوه در اندیشه‌های شیعه.....
۱۲۵	نتیجه‌گیری
۱۲۷	پیوست ها
۱۳۰	منابع و مأخذ

مقدمه

ادیان و مکاتب بسیاری هستند که برای گسترش آموزه‌ها و باورهای خود نیاز به تبلیغ دارند و در این مکاتب، مبلغانی وجود دارند که با روش‌های گوناگون به ترویج دین و مکتب خویش می‌پردازند. اسلام نیز به عنوان یک دین، امر تبلیغ را مورد توجه قرار داده است. در این میان نقش پیامبر (ص) و جانشینان آن حضرت نقشی مهم و تأثیرگذار می‌باشد. نوع عمل و گفتار ایشان می‌تواند به مثابه الگویی برای مسلمانان درآید و به عنوان بخشی از دین قلمداد شود. خداوند نیز در قرآن بر این امر صحه گذاشته و فرموده است:

«لقد کان لکم فی رسول الله اسوه حسنه لمن کان یرجوا الله والیوم الآخر» (احزاب/ ۲۱)

اگر سیره‌ی معصومین (ع) به دو نوع «عملی» و «نظری» تقسیم شود، می‌توان انواع روش‌های متعدد تبلیغ را در این سیره‌ها مشاهده کرد. نوع تبلیغ از طریق سیره‌ی عملی را می‌توان به «روش رفتاری» و تبلیغ از طریق سیره‌ی نظری را به «روش گفتاری» تعبیر کرد. این دو روش بارها در قرآن مورد تأکید قرار گرفته‌اند. خداوند در سوره «فصلت» می‌فرماید:

«وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (فصلت/ ۳۳)

«و کیست نیک‌گفتار تر از آن که به سوی خدا خواند و عمل صالح انجام داد و گفت: من از تسلیم شدگان در برابر خدا هستم.»

خداوند در این آیه دعوت کردن به سوی خویش را ستوده و شخص دعوت‌گر را «نیک‌گفتار» خطاب فرموده است. اما دعوت فقط منحصر در گفتار نمی‌شود، بلکه شخص در کنار گفتارنیک، باید از لحاظ عملی نیز الگوی سایرین بوده و به اصطلاح دارای عمل صالح یا

«کردار نیک» باشد. وقتی که گفتار و رفتار نیک با هم توأم شد، چنین فردی در زمره ی مسلمین در خواهد آمد.

روش گفتاری نیز خود به انواع مختلفی تقسیم می‌گردد. خداوند در آیه ی ۱۲۵ سوره ی «نحل» می فرماید:

«أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»

طبق این آیه، در حیطه ی روش گفتاری خداوند از پیامبر (ص) به طور خاص و دیگر مسلمانان و مبلغان به طور عام، می خواهد که از سه روش «حکمت»، «موعظه» و «جدال به احسن» برای دعوت به دین بهره ببرند.

امام رضا(ع) در دوران امامت خویش و بنا بر اقتضای زمان، مکان و مخاطبین، از یک یا چند نوع این شیوه ها برای تبلیغ استفاده می نمودند. در وهله ی اول سعی امام بر این بود که برای عموم مسلمانان اهمیت و ضرورت قرآن را مشخص سازند؛ زیرا قرآن کتاب آسمانی و مقدس همه ی مسلمانان محسوب می شد و جملگی بر حقانیت آن ایمان داشتند. اگر هم اختلافی درباره ی آن مشاهده می شد، ناظر بر نحوه ی فهم آن بود. در اینجا امام با استفاده از شیوه های تفسیری مشروع، آیات قرآن را تبیین و تفسیر می نمودند. در مراحل بعدی ایشان با استفاده از شیوه عقلی-استدلالی، شیوه ی حدیثی و همچنین شیوه ی الگوی عملی به تبلیغ معارف اسلامی می پرداختند. یعنی هم سیره ی نظری و هم سیره ی عملی امام در راستای تبلیغ دین اسلام بود. اوج این اقدامات و فعالیت ها در دوره ای بود که ولایتعهدی مأمون را برعهده داشتند. زیرا در طی این دوره، ایشان به صورت نسبتاً آزادانه تری با پیروان و سران دیگر فرق و مذاهب در ارتباط بودند و توانستند طی مجالس گوناگون درسی، وعظ، مناظره و غیره به تبیین و تبلیغ دین بپردازند.

در ارتباط با شیعیان نیز بررسی سیره ی حضرت رضا(ع) بسیار حائز اهمیت می باشد. ایشان بعد از امام علی(ع) و امام حسن(ع)، سومین امامی بودند که به نوعی در جریان حکومت داخل شده بودند. بنابر این چگونگی رفتار ایشان با جریان خلافت، بیانگر نظریه های سیاسی شیعه در قبال دیگر حکومت ها می باشد. به خصوص با توجه به این نکته که در حدود نیم قرن پس از ایشان، شیعه وارد عصر غیبت شد و ارتباط با امام شیعه سخت یا ناممکن گردید. لذا شیوه های تبلیغی این امام و وظایف شیعیان را در مواجهه با جریان های فکری، فرهنگی و سیاسی در دوران غیبت مشخص کرد.

بیان مساله

از جمله مواردی که در سیره ی امامان مورد توجه جدی واقع نشده، نحوه ی تبلیغ دین توسط ایشان است. در این بین امام رضا(ع) به سبب موقعیت ویژه ای که برایشان پیش آمد، به خوبی توانستند با روش های گوناگون به تبلیغ و ترویج معارف دینی بپردازند. اگر سیره ی عملی و سیره ی نظری امام به دقت مطالعه گردد، این نتیجه حاصل می آید که همه ی رفتارها و گفتارهای ایشان برگرفته از دین است و این خود، بهترین شیوه برای تبلیغ دین نزد مسلمانان می باشد. در مقابله با غیر مسلمانان نیز شیوه های تبیینی امام جالب توجه بود. ایشان با پیروان هر دینی، با عقاید خودشان احتجاج می کردند. در مواجهه با متکلمین و عقل گرایان هم، استناد امام مبتنی با منطق و عقلانیت عمومی بود. ولی امام هرگز هدف را توجیه گر وسیله ندانستند و از روش های غیر اخلاقی مانند مغالطه و سفسطه برای تبلیغ دین استفاده ننمودند.

پیشینه ی پژوهش

در مورد امام رضا(ع) پژوهش های فراوانی صورت گرفته است. به خصوص بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران که پژوهشگران به مطالعه در موضوعات دینی علاقه مند شدند. پژوهش هایی که با موضوع امام رضا(ع) صورت گرفته، هر کدام سعی کرده اند تا جنبه یا جنبه هایی از زندگانی ایشان را به تصویر بکشند. از جمله آثار قابل ذکر در این زمینه می توان به کتاب *مسند الامام رضا(ع)*

تألیف عزیزالله عطاردی اشاره کرد. در این اثر، مؤلف روایات فراوانی را در خصوص زندگانی این امام گرد آورده است. کتاب *تحلیلی از زندگانی امام رضا(ع)* به قلم محمدجواد فضل الله، به بررسی تحلیلی سیره امام پرداخته شده است. از دیگر آثار قابل ذکر در این زمینه می توان به کتاب *پژوهشی دقیق در زندگانی امام علی بن موسی الرضا(ع)* نوشته ی باقر شریف القرشی اشاره کرد. در این اثر زندگانی امام رضا(ع) به شیوه ی توصیفی-تحلیلی مورد بحث قرار گرفته است. در کتاب *نهضت کلامی در عصر امام رضا(ع)* تألیف سیدمحمد مرتضوی، فرقه های کلامی عصر حضرت رضا(ع) و برخوردهای ایشان با آن نهضت ها مورد بررسی قرار گرفته است. در *مقاله ی امام رضا(ع) و رسالت تبیین قرآن* به قلم حسن خرقانی، شیوه ی تبیین قرآن توسط امام، مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. همانگونه که گفته شد در زمینه ی زندگانی امام رضا(ع) تألیفات فراوانی وجود دارد؛ با این حال هیچ کدام از این پژوهش ها به طور اختصاصی شیوه ی تبلیغ دین در سیره ی ایشان را مورد بحث و بررسی قرار نداده اند.

سوال و فرضیه ی پژوهش

امام رضا(ع) برای تبلیغ دین از چه شیوه هایی استفاده می کردند؟

امام رضا(ع) با توجه به موقعیت و مخاطب، در تبلیغ دین از شیوه های متعدد اعم از شیوه ی گفتاری(قرآن، حدیث و عقل) و شیوه ی رفتاری استفاده می نمودند.

هدف و ضرورت پژوهش

هدف از این تحقیق پاسخ گفتن به دغدغه ی ذهنی و سوال اصلی این تحقیق، یعنی شیوه ی ارائه و تبلیغ دین توسط امام رضا(ع) می باشد.

برای مسلمانان و شیعیان ارابه ی الگوی مناسبی از روش تبلیغ دین بسیار اهمیت دارد. از آنجا که شیعیان عمده ی معارف دینی خود را مدیون امامان هستند، بنابراین ضروری است شیوه ی تبلیغ معارف دینی توسط ایشان بررسی و ارائه شود.

کاربردهای این پژوهش

برای این پژوهش میتوان کاربردهای گوناگونی تصور کرد. به عنوان مثال می توان از شیوه های استفاده شده توسط امام رضا(ع) برای تبلیغ دین، به منظور گسترش مفاهیم تشیع در عصر حاضر استفاده کرد. به خصوص در مواجهه با ادیان و عرفان های نوظهور که با تبلیغات فراوان، جوانان و نوجوانان شیعه را به سمت خود جذب می کنند. همچنین سازمان ها و مؤسساتی که دست اندر کار تبلیغ و گسترش مفاهیم دینی و فرهنگی هستند می توانند از نتایج این تحقیق بهره مند شوند؛ مانند صدا و سیما، حوزه های علمیه، دانشگاه ها و دانشکده های الهیات و معارف اسلامی و همچنین رایزنان فرهنگی در کشورهای مختلف می توانند از الگوی تبلیغی امام رضا(ع) بهره مند گردند.

ساختار پژوهش

این پژوهش در قالب یک چکیده، مقدمه، پنج فصل و نتیجه گیری پایانی تدوین شده است. قبل از ورود به فصل های پایان نامه، به معرفی برخی از منابع اصلی که در روند پژوهش مورد استفاده قرار گرفته اند پرداخته شده است. در فصل اول پایان نامه با عنوان «کلیات»، نگارنده معنای لغوی و اصطلاحی برخی مفاهیم اصلی و کلیدی مرتبط با این نوشتار را بیان کرده و یک شمای کلی از پایان نامه را ارائه نموده است. در فصل دوم با عنوان «جایگاه قرآن در سیره ی تبلیغی امام رضا(ع)» به چگونگی استناد به قرآن و مفاهیم قرآنی در روند تبلیغ توسط ایشان اشاره شده است. فصل سوم با عنوان «کاربرد شیوه عقلی-استدلالی در سیره تبلیغی امام رضا(ع)» مربوط به نحوه ی تبلیغ با متد استدلالی می باشد. در فصل چهارم به موضوع حدیث و حدیث گرایان در روند سیره تبلیغی امام رضا(ع) پرداخته شده است. عنوان این فصل «استفاده از حدیث و علوم مربوط به آن در جهت تبلیغ دین» می باشد. فصل پنجم و پایانی نوشتار پیش رو را

فصل «استفاده از شیوه الگوی عملی در سیره تبلیغی امام رضا(ع)» شکل می دهد و موضوع این فصل بررسی نحوه تبلیغ عملی دین اسلام می باشد.

شناسایی و نقد منابع

کتاب هایی که در باره ی زندگانی امام رضا(ع) تألیف شده، به طور عمده به دو دسته تقسیم می شوند:

۱- کتاب ها و نوشته هایی که در آن ها به زندگانی امام رضا(ع) در کنار سیره ی سایر معصومین(ع) پرداخته شده است.

۲- کتاب ها و نوشته هایی که به طور اختصاصی سیره ی امام رضا(ع) را مد نظر قرار داده اند.

در این بخش به تعدادی از این کتاب ها اشاره می شود که تکیه ی اصلی این نوشتار بر این منابع بوده است.

۱_ صحیفه الرضا(ع)

کتاب صحیفه الأمام الرضا(ع) یک کتاب روایی است که در آن احادیث امام رضا(ع) گردآوری شده است. راوی کتاب یکی از اصحاب حضرت رضا(ع) به نام احمد بن عامر طائی می باشد. در این کتاب بیش از دویست روایت از امام رضا(ع) در موضوعات مختلف گردآوری شده است. موضوعاتی از قبیل موضوعات اعتقادی، فقهی و اخلاقی. اولین روایت این کتاب با حدیث مشهور «سلسله الذهب» آغاز می شود. روایات کتاب به صورت پی در پی و بدون هیچ مقدمه ای ذکر می شوند. سند این کتاب از «فضل بن حسن الطبرسی» (از علمای قرن ششم هجری) آغاز می شود و با شش واسطه به راوی اصلی احادیث یعنی احمد بن عامر طائی می رسد. اهمیت و ارزش این کتاب در این است که امام رضا(ع) همه ی احادیث را از پدران بزرگوارش و در نهایت از پیامبر(ص) روایت نموده اند. زیرا اگر حدیث بناست منبع و مرجع فهم دین برای همه ی مسلمانان شود، باید سند آن کاملاً مشخص و مورد اعتماد باشد.

کتاب کافی که به سه بخش اصول، فروع و روضه تقسیم می شود، تألیف «محمد بن یعقوب کلینی» مشهور به شیخ کلینی (متوفی ۳۲۹ ه.ق) می باشد. این کتاب یکی از مهم ترین و معتبرترین کتب شیعه است. الکافی را به واسطه ی گستردگی روایات آن می توان دایره المعارف علوم اسلامی نامید. از نظر تاریخی این کتاب، قدیمی ترین کتب اربعه ی شیعه است، زیرا شیخ کلینی آن را در سال های اولیه ی قرن چهارم هجری به پایان برده است. یکی از چاپ های کتاب الکافی که توسط انتشارات «دارالتعارف للمطبوعات» به تصحیح «علی اکبر غفاری» چاپ شده، دارای هشت مجلد می باشد. مجلد اول و دوم آن را اصول کافی و مجلد سوم تا هشتم را فروع کافی تشکیل می دهد. البته عنوان مجلد هشتم «الفروع الکافی» می باشد ولی در واقع این مجلد در برگیرنده ی کتاب «الروضه» است.

در قسمت های مختلف الکافی، احادیث و روایاتی از امام رضا (ع) آورده شده است. احادیثی شامل تمجید از عقل و عقل گرایی و نکوهش جهل، تبیین توحید اسلامی، بیان فضل و اهمیت قرآن و سایر موضوعات اعتقادی، فقهی و اخلاقی. روایات حضرت بنا بر احتیاج، در قسمت های مختلف این نوشتار آورده شده است. ضمن این که بخشی از جلد اول کتاب کافی را «کتاب الحجج» یا «باب الحجج» تشکیل می دهد. شیخ کلینی در قسمتی از این بخش به بیان زیست نامه ی ائمه پرداخته و صفحاتی نیز به حضرت رضا (ع) اختصاص داده است. این بخش نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

۳_ تحف العقول عن آل الرسول

این کتاب تألیف ابو محمد حسن بن علی مشهور به ابن شعبه الحرانی از دانشمندان قرن چهارم هجری، می باشد. در این کتاب روایاتی از رسول اکرم (ص) و یازده امام نقل شده ولی روایتی از امام زمان (عج) ذکر نشده است. آن گونه که از متن روایات موجود بر می آید، این کتاب بیشتر شامل مواعظ، پندها و روایات اخلاقی می باشد. روایات به ترتیب معصومین (ع) ذکر شده است. ابتدا

روایات رسول اکرم (ص)، سپس روایات امیرالمؤمنین (ع) و پس از آن به ترتیب روایات سایر ائمه آورده شده است.

نسخه مورد استفاده در این پژوهش توسط انتشارات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات چاپ شده است. این نسخه در بیان زندگانی و روایات امام رضا (ع) که بیست و چهار صفحه از کتاب را تشکیل می دهد، ابتدا از مجلس مأمون شروع می شود. مجلسی که در آن مأمون سؤال هایی در مورد اصول شریعت اسلام از امام می پرسد و ایشان طی یک خطبه ای طولانی، اصول شریعت اسلامی را تبیین می کنند. در این خطبه امام صفات خداوند را بیان می کند و سپس در مورد موضوعات دیگر همچون نبوت، امامت، مسائل فقهی و ... صحبت می نماید. مؤلف در بخش های بعدی کتاب، کلام امام در مورد توحید، تعریف و تبیین برگزیدگان خداوند، توصیف امام و منزلت او، و در نهایت روایت های پراکنده از حضرت رضا (ع) را نقل می کند.

۴_ عیون اخبار الرضا (ع)

یکی از مهم ترین و معتبرترین کتبی که به صورت اختصاصی زندگانی حضرت رضا (ع) را مورد بحث قرار داده است، کتاب عیون اخبار الرضا (ع) می باشد. مؤلف کتاب محمد بن علی بن حسین بن بابویه معروف به «شیخ صدوق» (متوفی ۳۸۱ ه.ق) می باشد. شیخ صدوق یکی از برجسته ترین چهره های تاریخ تشیع می باشد و علمای اسلام بالاتفاق، دانش و فضل او را مورد تأیید قرار داده اند. وی در دوران حکومت آل بویه که مذهب شیعی داشتند زندگی می کرد. با حمایتی که حکمرانان بویهی از مذهب تشیع به عمل آوردند، علمای شیعه توانستند با آزادی عمل، اندیشه های شیعه را گسترش دهند. شیخ صدوق نیز با توجه به همین امر، توانست خدمات ارزنده ای را نسبت به تشیع انجام دهد. کمیت و کیفیت تألیفات وی گواه روشنی بر این مدعاست. کتاب های مهمی همچون «من لا یحضره الفقیه» (دومین کتب اربعه ی شیعه)، «الامالی»، «الخصال»، «التوحید» و «عیون اخبار الرضا».

کتاب «عیون اخبار الرضا» را به جرأت می توان بهترین و قدیمی ترین کتابی نامید که در زمینه ی سیره ی نظری، سیره ی عملی و زندگی نامه ی حضرت علی بن موسی الرضا (ع) نگاشته شده

است. این کتاب در چهار بخش و ۶۹ باب تنظیم شده است. بخش های چهارگانه ی کتاب عبارتند از: تاریخ زندگانی حضرت رضا(ع)، روایات امام رضا(ع)، روایات مربوط به فضیلت زیارت آن حضرت، و کرامات قبر مطهر حضرت رضا(ع). تعداد روایت های این کتاب، نهصد و هفتاد و پنج روایت است و مؤلف تمامی روایات را همراه با ذکر سند بیان نموده است. از این تعداد، بیست و سه سند منتهی به خداوند متعال می شود و حدیث قدسی به شمار می آید (مانند حدیث سلسله الذهب). نزدیک به سیصد روایت نیز متعلق به رسول اکرم(ص) می باشد که امام رضا(ع) از طریق پدرانشان نقل فرموده اند.

۵_الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد

این کتاب که به اختصار آن را «الارشاد» می نامند، تألیف «ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان» مشهور به «شیخ مفید» (متوفی ۴۱۳ ه.ق) می باشد. وی از علمای به نام تشیع و جهان اسلام است. عصر زندگانی ایشان نیز همانند شیخ صدوق مصادف با ایام حکمرانی آل بویه بود. شیخ مورد احترام امرای بویه بود و «عضدالدوله» برای دیدار او به خانه اش می رفت. کتاب «الارشاد» یکی از ده ها کتابی است که توسط وی تألیف شده است. موضوع اصلی این کتاب، معرفی ائمه ی دوازده گانه ی شیعه و بیان تاریخ زندگی آنان است. شیخ مفید در سراسر کتاب به احادیث اهل بیت استدلال کرده و از آن ها بهره جسته است. کتاب شامل دوازده باب است و در هر یک از این باب ها به شرح زندگانی یکی از ائمه پرداخته شده است. کتاب «الارشاد» علی رغم حجم نسبتاً کم خود، توانسته زوایای تاریکی از تاریخ اسلام را به خوبی روشن کند.

کتاب دارای دو مجلد است که در جلد دوم آن، مصنف باب هشتم را به زندگانی امام رضا(ع) اختصاص داده است. عنوان باب را «باب الأمام القائم بعد ابی الحسن موسی من ولده» نهاده که ۲۴ صفحه از کتاب را شامل می شود. ابتدای این باب اشاره ی مختصری به زیست نامه ی امام می نماید. سپس همین باب (باب هشتم) را نیز به دو فصل و دو باب دیگر تقسیم می کند. فصل اول مربوط به نص و روایاتی است که توسط امام کاظم(ع) در مورد امامت حضرت رضا(ع) نقل شده است. بعد از آن، یک باب را به بیان معجزات و اخبار زندگانی امام(ع) اختصاص داده است. سپس

فصلی را با موضوع برخورد امام با مأمون نگاشته و در نهایت باب آخر را مختص شهادت حضرت رضا(ع) و چگونگی آن قرار داده است.

۶_ اختیار معرفه الرجال

این کتاب که با نام «رجال کشی» نیز شناخته می شود، در علم رجال و شناخت راویان احادیث تألیف شده است. نویسنده ی اصلی کتاب «محمد بن عمر کشی» از علمای برجسته و نامدار شیعه در قرن چهارم هجری می باشد. کتاب اصلی این نویسنده در دسترس نیست ولی نسخه ی تلخیص شده ی کتاب که توسط شیخ طوسی انجام شده، هم اکنون موجود می باشد. شیخ طوسی که خود از اعظام علمای شیعه است، در اواخر قرن چهارم هجری به دنیا آمد و فعالیت علمی ایشان در قرن پنجم هجری بود. پس شیخ این کتاب را حدود یک قرن بعد از «کشی» مختصر نموده است. در این کتاب برای معرفی راویان تنها به نقل احادیثی که به افراد و اشخاص مربوط می شود اکتفا شده است. این کتاب افزون بر اهمیت آن در علم رجال، یکی از بهترین و معتبرترین منابع برای دستیابی به تاریخ تشیع و کیفیت رابطه ی شیعیان با ائمه و نیز شناخت دسته ها و فرقه های تشیع و نحوه برخورد ائمه با آنان است.

هدف نگارنده از استفاده ی این کتاب، بیان اهمیت «علم رجال» در نقل و روایت احادیث می باشد. امام رضا(ع) بارها اهمیت روایت حدیث از طریق افراد قابل اعتماد را بیان نموده اند و از قبول حدیث از افراد و اشخاص غیر قابل اعتماد بر حذر داشته اند. بر همین اساس در این کتاب در ذکر راویان امام رضا(ع) به مواردی بر می خوریم که حضرت فردی را ستوده و توثیق کرده اند. در برخی موارد نیز فرد یا گروهی را تضعیف نموده و آنان را دروغگو و غیر قابل اعتماد نامیده اند.

۷_ الأحتجاج علی اهل اللجاج

این کتاب که به اختصار «الأحتجاج» نامیده می شود، تألیف «احمد بن علی بن ابی طالب الطبرسی» می باشد. نکته ای که در همین ابتدا باید بدان اشاره کنیم این است که گاهی مؤلف این کتاب با «فضل بن حسن طبرسی» معروف به «شیخ طبرسی» اشتباه گرفته شود. ولی در واقع این دو مؤلف

هر کدام تألیفات جداگانه ای دارند و هنگام استفاده از آثار ایشان باید دقت نمود تا با یکدیگر اشتباه گرفته نشوند. «احمد بن علی طبرسی» از علمای قرن ششم هجری می باشد. وی در این کتاب ابتدا اهمیت و ضرورت مناظره و احتجاج را با توجه به فرمایشات قرآن و روایات معصومین(ع) بیان می کند. سپس احتجاجات رسول اکرم(ص) و سایر معصومین(ع) را ذکر می نماید. موضوع بحث این احتجاجات، معارف والا و گسترده ی اسلامی است. بخش عمده ی این مباحث مربوط به مباحث اعتقادی همچون توحید، صفات خداوند، اثبات نبوت و امامت، و مسأله ی معاد می باشد.

امام رضا(ع) نیز در سراسر زندگی خویش، با افراد و گروه های مختلفی به مناظره و احتجاج پرداختند. بخشی از کتاب «الأحتجاج» نیز به همین مناظرات و احتجاجات حضرت رضا(ع) اختصاص دارد. در بیان مناظرات امام رضا(ع)، ابتدا احتجاج ایشان بر مخالفان را ذکر نموده است. مخالفانی همچون زنادقه و متکلمین متعددی که با دعوت مأمون به این مجالس آمده بودند. حضرت با ادله های عقلی و استدلالی با این گروه ها به مناظره پرداختند. مصنف سپس به احتجاجات امام با اهل کتاب اشاره کرده است. مناظراتی که با علمای ادیان دیگری شامل مسیحیت، یهودیت، مجوس و ... داشتند. در اینجا نیز امام با روش های گوناگونی همچون استدلال عقلانی، ارجاع به منابع و کتب مقدس خود آن ها، و جدال به احسن، پاسخ این افراد را دادند. در قسمت بعدی، احتجاج امام رضا(ع) بر مأمون آورده شده است. از آن جایی که مأمون خود فردی دانشمند و عقل گرا بود، لذا مناظراتی را با امام داشت. در نهایت احتجاج حضرت رضا(ع) بر سایر مردم و پرسش و پاسخ هایی در مورد موضوعات گوناگون مورد توجه نویسنده ی کتاب واقع گردیده است.

۸_ اعلام الوری بأعلام الهدی

این کتاب تألیف «امین الاسلام ابوعلی فضل بن حسن طبرسی» معروف به شیخ طبرسی می باشد. شیخ طبرسی از علمای نامدار قرن ششم هجری است. وی در این کتاب به بیان زندگانی رسول اکرم(ص)، حضرت فاطمه(س)، و امامان دوازده گانه پرداخته است. این کتاب را می توان هم کلامی دانست زیرا مسائل مربوط به عقاید در آن آورده شده است، هم تاریخی دانست زیرا به

تاریخ زندگانی پیامبر(ص) و دیگر معصومین(ع) پرداخته است؛ از جهتی نیز می توان آن را کتاب حدیثی شمرد زیرا به طور مفصل به روایات نصوص امامت پرداخته و نزدیک هزار روایت را آورده است. کتاب دارای چهار رکن است. رکن اول مختص زندگانی پیامبر(ص) و حضرت فاطمه(س)، رکن دوم پیرامون زندگی امیرالمؤمنین(ع) و رکن های سوم و چهارم در مورد زندگی امامان از نسل امیرالمؤمنین(ع) می باشد.

شیخ طبرسی در باب هفتم از رکن سوم کتاب به ذکر زندگانی و سیره ی امام رضا(ع) پرداخته است. این باب شامل شش فصل می باشد. فصل اول به ذکر تاریخ ولادت، مدت عمر، و تاریخ شهادت ایشان اختصاص دارد. فصل دوم در مورد روایت هایی است که دلالت بر امامت ایشان دارند. در فصل سوم به بیان معجزات و کرامات حضرت پرداخته است. فصل چهارم ذکر خصوصیات و ویژگی های اخلاقی امام رضا(ع) می باشد. در فصل پنجم اخباری را که در برخورد امام با مأمون وجود دارد آورده و در نهایت فصل ششم و آخر این باب را به ذکر وفات حضرت و علت آن اختصاص داده است.

۹_ مناقب آل ابی طالب

این کتاب به اختصار «المناقب» خوانده می شود. مؤلف کتاب «ابو جعفر محمد بن علی» مشهور به «ابن شهر آشوب مازندرانی» از علمای بزرگ قرن ششم هجری می باشد. وی در کودکی حافظ قرآن و دارای درجات عالی علم و تقوا بوده است. مؤلف در این کتاب به بیان زندگانی پیامبر(ص) و دیگر معصومین(ع) می پردازد. در رابطه با هر معصوم، وی اشاره ای به معجزات ایشان، فضایل و مکارم اخلاقی، و تاریخ زندگی این بزرگواران می کند. از نقاط قوت کتاب این است که مؤلف هم منابع شیعی و هم منابع و مصادر اهل سنت را مورد استفاده قرار داده است.

کتاب دارای چهار مجلد می باشد. در جلد چهارم، بابی را با عنوان «باب امامه ابی الحسن علی بن موسی الرضا(ع)» قرار داده است. این باب شامل حدود سی صفحه می باشد که در آن فصول متعددی وجود دارد. فصل اول را به بیان مقدمات اختصاص داده و روایاتی را که فضل اهل بیت را مشخص می کنند، ذکر می نماید. در فصل های بعدی به ترتیب به ذکر آشنایی امام با جمیع لغات

و اطلاع از امور غیبی، کارهای خارق العاده ی ایشان، علم امام، سیره ی اخلاقی امام، و در نهایت احوال و تاریخ زندگی ایشان پرداخته است.

۱۰_ تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه

این کتاب به اختصار «وسائل الشیعه» نامیده می شود. مؤلف ارجمند این اثر، «محمد بن حسن حرّ عاملی» مشهور به شیخ حر عاملی (متوفی ۱۱۰۴ ه.ق) می باشد. وی یکی از برجسته ترین علمای شیعه در قرن یازدهم هجری به شمار می رود. زادگاه اصلی شیخ منطقه ی جبل عامل لبنان است که بر اثر فشارهایی که دولت عثمانی بر شیعیان آن منطقه وارد آورد، بسیاری از علمای شیعه ی آن منطقه از جمله شیخ حر عاملی به ایران مهاجرت کردند. در این دوران که مصادف با فرمانروایی خاندان شیعی مذهب صفوی در ایران بود، همچون دوران آل بویه از علمای شیعه حمایت های فراوانی به عمل می آوردند. کتاب وسائل الشیعه محصول همین دوران می باشد.

شیخ حر عاملی در این کتاب روایات مربوط به مسائل فقهی را گرد آورده است. البته در برخی موارد نیز اشاراتی به مسائل اخلاقی و اجتماعی داشته است. تمامی روایات این کتاب با معرفی منابع و سند آورده شده و مؤلف برای نقل روایات، از منابع و مصادر زیادی بهره برده است. بنابر این وسائل الشیعه از حیث دقت در نقل احادیث و گستردگی منابع حائز اهمیت می باشد. در این کتاب روایاتی را از امام رضا(ع) در مورد مسائل فقهی ذکر نموده است. روایاتی که در برخی موارد جنبه ی اجتماعی نیز پیدا می کند. گاهی نیز روایات ذکر شده به نوعی تعیین علت وضع یک حکم فقهی خاص می باشد.

۱۱_ بحارالانوار لدرر اخبار الأئمه الأطهار

این کتاب که با نام «بحارالانوار» مشهور است، تألیف محمد باقر مجلسی می باشد. علامه مجلسی از مشاهیر علمای شیعه است. وی در سال ۱۰۳۷ (ه.ق) در اصفهان دیده به جهان گشود و در سال ۱۱۱۰ (ه.ق) در همان شهر از دنیا رفت. در این دوران اصفهان، پایتخت حکومت صفویه، از لحاظ فرهنگی در اوج قرار داشت و علامه مجلسی در کنار سایر علما، خدمات فراوانی به اسلام و تشیع انجام دادند. کتاب بحارالانوار دایره المعارف بزرگی است که در آن روایات بسیاری در زمینه های